

JODY JENSEN

Káosz és rend: európai dilemmák¹

Hadd kezdjem egy tanmesével: Néhány vak ember hírét vette, hogy a falujukba egy különös, elefánt nevű állatot hoztak. Csak-hogy egyikük sem tudta, milyen és mekkora ez a teremtség. Furdalta az oldalukat a kíváncsiság, így hát nekiláttak kitapintani. Az első világtalan keze az állat ormányára tévedt, ezért ezt mondta: „*Ez a lény olyan, mint egy nagy kígyó.*” A második az állat fülét érintette meg, és legyezőnek vélte; a harmadik a lábat fogva oszlopnak, fatörzsnek hitte azt; a negyedik az elefánt oldalára téve a kezét úgy vélte, falba ütközött; az ötödik a farkat tapogatta, amit kötélnek érzett; az utolsó pedig az agyarba kapaszkodva kijelentette, hogy az elefánt kemény és sima: olyan, mint egy lándzsa.

E történetből kiderül, hogy szubjektív tapasztalatunk lehet ugyan igaz, mégis eredendően korlátozott, mert nem fér össze más igazságokkal, illetve az igazsággal a maga teljességében. Rávilágít arra, hogy minden viszonylagos, és az igazság kifejezhetetlen. Megmutatja, hogy mélyebb megértésre kell törekednünk, tiszteletben kell tartanunk az eltérő nézőpontokat, amelyekkel mások közelítenek vizsgálódásunk tárgyához – ez esetünkben, a következő napokban Európa lesz: milyen utat járt be eddig és merre tarthat a többféleképpen elképzelt, lehetséges jövőben? Ma már a komplex rendszerek elmélete kifejti, hogy egy rendszer egészét nem lehet megérteni, jövőjét megjósolni pusztán egyes

alkotóelemei vizsgálatával, mert csakis a rendszer egésze mutat egy bizonyos viselkedést. Következésképpen itt az egész szó szerint több mint az egyes részek összessége. Ha ütköztetnénk Európa utóbbi 30 évéhez kapcsolódó tapasztalatainkat, ennek különböző részeit, hasonlóan járnánk: van, aki az elefántot fának, más kígyónak, megint más legyezőnek, oszlopnak, falnak, kötélnek vagy lándzsának látná attól függően, hol érinti tapasztalata a vizsgálódás tárgyát.

Itt szeretnék idézni valamit, ami jól érzékelteti, hogyan éltem meg jómagam is az elmúlt 30 évet. Barátom és munkatársam, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének (FTI–iASK) egyik alapítója, Hankiss Elemér így festette le mi vár ránk 1989 után: *Az előttünk álló feladat olyan bonyolult, mintha az autópályán robogva, menet közben kellene átalakítanunk egy Trabantot Mercedesszé.*

Lehet ugyan, hogy az európaiaknak van közös történelme, de azt már nem állíthatjuk, hogy mindannyian egyformán éljük meg ezt a történelmet. Lényeges különbségek vannak közöttünk a történelmi múlt, annak korábbi és mai megtapasztalása, a társadalmi fejlődés, valamint örökségünk tekintetében is. Jobb esetben keveset, de leginkább egyáltalán nem foglalkoznak a kelet-közép-európai kettős diktatúra, a náciizmus és a kommunizmus emlékeztével, ennek súlyos és messze ható következményei a demokráciára és a régió társadalmaira ma már érezhetőek.

A történelem során korábban nem volt példa arra, ami 1989 után a kelet-közép-európai régióban történt; Claus Offe szoci-

1 A tanulmány angolul az alábbi kötetben jelent meg: Jensen, Jody: On European Complexities. In: Navigating Troubled Waters. Dedicated to George Schöpflin on his 80th Birthday. Eds. Ferenc Mészlivetz, Attila Pók. Kőszeg, 2020. 134–142. p.

ológus szavaival: „nem létezett egységes modell vagy minta arra, hogyan lehet végrehajtani az átalakítást.”² A változások kaotikus forgataga szüntelenül különféle, gyors–rugalmas válaszokat követelt, amelyek szinte egyik napról a másikra módosultak. Ez megteremtette az innovatív és kreatív beavatkozások lehetőségét, ugyanakkor olyan komoly veszélyekkel is járt, mint a közszolgáltatások nemzeti felügyeletének megszűnése.

A legtöbb esetben az történt, hogy egy-egy országban – nemzetközi politikai nyomás hatására – nyugati modellt fogadtak el, és csak futólag, minden alaposabb megfontolást nélkülözve foglalkoztak egy lehetséges „harmadik úttal”, amely jobban illeszkedhetett volna az egész régió hosszú távú, az adott ország sajátos helyzetéhez igazítható fejlesztési céljaihoz. Helyette jött az úgynevezett „sokkterápia”, amelytől az utóbbi időkben megszorításokkal sújtott országok is szenvednek; vagy következett a lassú araszolás a „posztkommunista átmenet” útvesztőjében.

A több évtizede fennálló társadalmi megosztottság miatt a beköszöntő szabadság csak tovább fokozta az egyének és csoportok egymással szembeni bizalmatlanságát. Sőt: sokan szabadságvesztésként élték meg 1989-et, amely lényegében a felelőtlenség szabadságának az elvesztését jelentette. Az új demokratikus és kapitalista keretek között az emberek hirtelen, szinte figyelmeztetés és felkészítés nélkül szembesültek azzal, hogy felelősséget kell vállalniuk a saját életükért és társadalmukért egyaránt. A neoliberális és mindennemű kollektívizmus helyébe egyféle szélsőséges

individualizmust erőltetett, amely feláldozta a szolidaritást és a társadalmi kohéziót. A veszteség, bizonytalanság és kiszolgáltatottság érzése, amelyet ez az új rendszer keltett, hamar átfordult a ma is érezhető kiábrándultságba, nosztalgiába.

A kezdeti örömmámort és lelkesedést követően az emberek kiábrándultak az „új demokráciák” politikai pártjaiból és politikusaiból éppen úgy, mint a Nyugat megszegett ígéreteiből és merev intézményeiből. De legalább egy dolog egyre nyilvánvalóbbá vált: az elmúlt 30 év nyugat- és kelet-európai tapasztalatai egyetlen ponton sem találkoznak.

Elégedetlenség övezte a szociális szférához kapcsolódó állami ellátásokat, ami átcsapott a demokrácia „működésével” való elégedetlenségbe. A személytelen intézményekkel szembeni, a személyközi kapcsolatokban is érezhető bizalomhiány teret adhat erős vezetőknél, karizmatikus személyiségeknek. Az általánossá vált bizalmatlanság tovább mélyíti a hatalmi elit és a polgárok közötti nyílt bizalomszakadékot, ami gyakran idéz elő legitimációs válságokat. Az érzelmileg kimerült társadalmak, amelyekben az emberek többnyire bizalmatlanok, kétféleképpen destabilizálódhatnak. Egyfelől, az elfojtott érzelmek kiszámíthatatlan kitörései újjáéleszthetik a gyűlöletet, az általános elégedetlenséget, a fundamentalizmust. Másfelől, a fásultság és a létbizonytalanság, az aggodalom fokozhatják az elkeseredettséget és az indulatokat, ami a közös ügyek vonatkozásában közönyt, politikai apátiát eredményezhet. Az államszocializmus öröksége – amelyet az átmenet nehézségei csak megszilárdítottak – leginkább a demokratikus reformerek számára bizonyult veszélyesnek, akiknek széles körű támogatást kellett szerezniük az átmenetet szolgáló intézkedések végre-

2 *Offe, Claus: Lessons learned and open questions. Welfare state building in post-communist EU member states. = Eurozine, 28 January 2010. <https://www.eurozine.com/lessons-learned-and-open-questions/> (Megtekintve: 2021. június 21.)*

hajtásához. Az egykori Jugoszlávia a példa arra, hogyan zúzhatja szét a félelem a jövőbeli fejlődéssel és integrációval kapcsolatos optimista esélylatolgatást.

Az állandó válság már évtizedek óta jellemzi Kelet-Közép-Európát. Vagyis a válság nem újdonság, sőt, lassan megértjük, hogy e tájon a válság a „normális” állapot – éppen úgy, mint a világ legtöbb részén. Az állandó válság a szegények életére jellemző, de egyre inkább eléri a társadalmak felsőbb rétegeit is. Végül mindenki másként próbál megbirkózni a folytonos bizonytalanságállapottal. Itt nemcsak anyagi forrásokról van szó, hanem jóval többről: kölcsönösségre épülő hálózatokról, innovációról, rugalmasságról, rezilienciáról és egymásrautaltságról. A felismerés, hogy a válság ma „rendes” állapot, megköveteli annak a gyökeres újragondolását, ahogyan ma elemezzük az anyagi jólétet, a gazdaságot, a fejlődést és a fenntarthatóságot. Hogyan állíthatnánk a hátrányos helyzet előnyeit egy jobb közös jövő szolgálatába?

A tudományos–fantasztikus regények rendszerint kétféleképpen írják le a 21. századot: vagy úgy, hogy ez az az évszázad, amelyben minden félresiklott, vagy úgy, hogy éppenséggel ekkor talált rá az emberiség a helyes útra valamiféle csodálatos beavatkozás vagy átváltozás eredményeként. Az értelem és biztonságérzet létszüksége ma – egyesek szerint – új spirituális forradalmat követel³, illetve globális eszmélést, amely előrevetít egy paradigma-váltást, elmozdulást egy mechanisztikus világképtől egy organikus világkép felé – vagy inkább kvantumvilágképnek nevez-

hetnénk, amelyben minden és mindenki összekapcsolódik. A korszakot, amelyben élünk, sokféleképpen jellemezték már: a történelem, a birodalom, a nemzetállam vége; neoliberalizmus; Európa alkonya; a világrendszer vége; „civilizációs válság” – ezek mind azt bizonyítják, hogy kezdjük többféle új módon szemlélni az emberi állapotot. Egy komplex és egymásra utalt részekből álló világba ágyazódunk, hatnak ránk mások tettei attól függetlenül, hogy mekkora a távolság vagy különbség közöttünk földrajzi, társadalmi, gazdasági, politikai vagy kulturális értelemben. Elég, ha megnézzük végérvényesen megváltozó bolygónk megoldandó problémáit, hogy ezt felismerjük.

A komplex, egymástól függő és gyorsan változó társadalmi realitások egyre távolabb kerülnek az elit meghatározta gondolkodásmódtól és intézményi struktúráktól, rámutatva a rendszer gyenge pontjaira. A politikai elitek olyan célokat igyekeznek megvalósítani, amelyek egyre kevésbé felelnek meg egy-egy társadalom törekvéseinek, egyre kevésbé veszik azokat tudomásul. A gyakori és veszélyesen összefonódó válságok, kezelésük kudarcai felvetik a kérdést, mennyire megbízható az állam és a piac, mint a demokrácia legfőbb szervező elvei, a racionalitás forrásai. A legfontosabb témakörök közé tartoznak: a nemzetállamokon és régiókon belül és között is kialakuló egyenlőtlenségek, a megállíthatatlan gazdasági visszaesés félelme, a nélkülözés és a munkanélküliség, a nemzetek feletti szabályozás ráerőltetése a nemzeti demokráciákra, illetve a generációk közötti ellentétek. A liberális konszenzus berkein belüliek nem tudják igazán felfogni, miért siklottak félre a dolgok ennyire, ezért ma is olyan politikákat határoznak meg, amelyek vagy nem enyhítik, vagy egyenesen súlyosbítják a válságokat.

3 Hanegraaff, Wouter: *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden, 1996. XIII, 580 p.; László, Ervin: *The Systems View of the World. A Holistic Vision for Our Time. Advances in Systems Theory, Complexity, and the Human Sciences*. Cresskill, 1996. 103 p.

Az EU „berkein” belüliek biztosak abban, hogy nézeteik helytállóak, ezért nem ismerik el az alternatívákat, nem tűrik az ellenérveket. A döntéshozók folyosóin, irodáiban alig vagy egyáltalán nem jut hely a párbeszédnek. Sőt, egyre inkább elzárkóznak, befelé fordulnak, a maguk igazát bizonygatják és konzervatívak abban az értelemben, hogy elutasítják az újítást és a változ(tat)ást. Ezt csak erősíti az elérhetlenségük és az átláthatóság, az elszámoltathatóság hiánya az általuk hozott döntések vonatkozásában, ami megmutatkozik az európai „építkezés”, az Európa-konstrukció mai megítélésében. Csak tűzoltás zajlik, a válság kiváltó okaival nem törődnek, ez árulkodik „eredményességet és eredetiséget nélkülöző” észjárásukról.

Európa identitáskereséséről, a változó és bizonytalan világban betöltött szerepéről folytatott vitát az egység, a nacionalizmus, a gazdasági–társadalmi biztonság, a politikai stabilitás és a katonai realitások egymással harcoló igényei jellemzik, amelyek erősödnek, miközben Európa próbálja kialakítani új képét és helyét a világban. A globális kontextusba helyezett Európa megvitatása rendszerint az EU aktív diplomáciai szerepére összpontosít, és arra, hogy világviszonylatban veszít a súlyából. Az Európa jövőjéről 2017-ben kiadott vitaanyag, „fehér könyv”⁴ szerint 2060-ra az EU területén élők már csak a világ népességének kevesebb mint 4%-át alkotják. Addigra egyetlen európai uniós tagállam részaránya sem haladja meg a világ népesség 1%-át. Az utóbbi 15 év során az EU része a globális GDP-ben 26-ról 15%-ra csökkent.

Az értékek fokozatos elértéktelenedése is gondot okoz Európának és az EU-nak, amelyekről egyre inkább azt gondolják, hogy olyasmit várnak el másoktól, amit maguk sem vesznek mindig komolyan. A belül alkalmazott és kivetített kettős mérce aláássa a közös értékekről kialakult konszenzust és tovább ronthatja Európa képét a világban.

Az eszmecserék során szóba kerül az is, hogy az EU nem foglalkozik eleget „Európa maradékával”: azokkal, akik – a keleti, délkeleti részen – még nem a tagjai. (Többiségükben jelenlegi vagy lehetséges tagjelölt országok.) Egy másik elhanyagolt területet képez a különböző európai uniós tagországok belső valósága – politikai, kulturális és történelmi jellemzőik és narratíváik.

A kérdéses EU-értékek

Az előzőekben többnyire inkább kemény, mint félpuha tényezőket vettem számba. Az európai értékek általános értelmezését vizsgálva megállapítható, hogy négy alapvető elemhez kapcsolódnak: 1. jogállamiság, 2. emberi jogok, 3. liberális demokrácia és 4. társadalmi szolidaritás. Más szóval: a toleranciával, a sokféleséggel, a sokféleség elfogadásával, az igazságossággal és a biztonsággal állnak összefüggésben, s melyek egyike sem kizárólagosan európai, sokat közülük magukénak vallanak a világ más részein is. Ugyanakkor nem könnyű pontosan meghatározni – még nehezebb elfogadtatni –, milyen mértékben osztozunk ezekben. Az európai értékek jelentős hatást gyakoroltak egy sor nemzetközi „áthidaló” mechanizmusra vagy az olyan „gondnok”-intézményekre, mint az ENSZ és az EBESZ, valamint – bár ez kérdéses – az olyan Bretton Woods-i intézményekre, mint a Világbank vagy a Nemzetközi Valu-

⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52017DC2025> (Megtekintve: 2021. július 30.)

taalap. Fontos, hogy a legfőbb értékeket képviselő intézmények hűek maradjanak ezekhez – hogy továbbra is erősnek, legitimnek tekintsék őket –, és másokat is bevonjanak, így tágítva a mindannyiunk által elfogadott értékek terét.

Európa és a világ ma olyan gyors, irányíthatatlan változások zűrzavaros valóságát éli meg, amelyek az európai értékek alapkategóriáinak lényegét veszélyeztetik: a jogállamiságot, az emberi jogokat, a liberális demokráciát és a társadalmi szolidaritást. A társadalmi szolidaritást már évtizedek óta próbára teszi a neoliberális piaci ideológia és a belőle fakadó politikák, például a mentőcsomagok és a megszorító intézkedések. A liberalizmust nyíltan megíngatta a jelenkori populizmus erősödése éppúgy, mint az ellensúlyozására szerveződő egyéb mozgalmak sokasága. A jelen realitások, a növekedés korlátai, a többszörös egymásrautaltság és a komplexitás erősödése fényében megkérdőjeleződött az a feltételezés, hogy Európa lineáris fejlődés útján jobb jövőt érhet el, vagyis nemzedékről nemzedékre biztonságos, állandó lesz a felfelé irányuló mobilitás, folyamatosan egyre többen jutnak anyagi javakhoz és lehetőségekhez.

Egyéni kontra kollektív jogok – a liberalizmus vége és a (neo)nacionalizmusok erősödése

Schöpflin György gyakran ír arról⁵, hogy a liberalizmusnak, amely az univerzalizmusra törekvő európai felvilágosodás egyenes ági leszármazottja, mindig gondot okoztak a kollektív identitások. Ha az 1990-es éveket nézzük, itt a „történelem

vége” forgatókönyv ihlette szereplők arra a következtetésre jutottak, hogy leáldozóban vannak a kollektív identitások, és már látható a horizonton az univerzalizmus új korszaka. Hamar kiderült, hogy tévedtek, amikor berobbant a Balkán. A kollektív identitások épen és sértetlenül fennmaradtak, továbbra is politikai és kulturális hatalmat generáltak és generálnak máig. Az univerzalizmust és a morális jogalkotást rákényszerítették Európára – többnyire a világ más részeire is –, és minden ellenkezést félresöpörnek vagy elítélően „populizmusnak” bélyegeznek.

A jelen realitásokat értékelve, a növekedés határait, az egymásrautaltság szövvényes kapcsolatait és a komplexitás fokozódását figyelembe véve újra kell fogalmaznunk azt a feltevést, hogy Európa lineáris fejlődés útján jobb jövőt érhet el.

Európa és az EU ma egy olyan folyamat részesei, amelyben a politikai–társadalmi változások megingatják a korábbi várakozásokat és törekvéseket. A kiszámíthatatlanság vált az új normalitássá még azokban az EU-országokban is, amelyekben a legrégibbi a kiszámítható folyamatok hagyománya. A populizmus erősödése az EU-n belüli államrendszerek lényegi különbözőségének, a nativista, nacionalista, etnikai kizárólagosságot hirdető és a kozmopolita nyitottságot szorgalmazó táborok szétválásának a politikai kifejeződése.

Visszatér a jóléti állam?

Van Európának egy páratlan, mindent megalapozó dimenziója: a szolidaritás. Az európai integráció teljes története során pozitív módon kapcsolódott a jóléti államhoz, ezek alkották az integráció egyik legfontosabb hajtóerejét, az Európa-projekthez fűződő optimizmus forrását. Az „európai életforma” mindig is össze-

5 Pl. Schöpflin György: Politika, illúziók, téveszmék. [Bp.], 2015. 352 p.; Schöpflin, György: A Contested Europe. Polemics. Papers and Essays. Saint Helena, CA, 2020. 200 p.

kapcsolódott, és máig összefügg a *szolidaritással*. Ezt először az kezdte ki, ahogyan az integrációt végrehajtották a volt szocialista országokban, majd újra nagy veszélybe sodorta az, ahogyan az euróválságot (félre)kezelték, súlyos korlátozásoknak vetve alá a gyengébb tagországokat, demokráciájuk rovására. Minderre vezetési válság közepette került sor – nemzeti és európai szinten egyaránt –, emiatt tovább apadt a szolidaritás.

A neoliberais gondolkodásmód és gyakorlat évtizedei súlyosan bomlasztották ezt az európai alapértéket. Ugyanakkor a gazdasági, technológiai, geopolitikai és társadalmi változások erősítették a szolidaritás új formái iránti igényt. Sok országban a régiók közötti és régióon belüli jóléti egyensúlytalanságok politikai problémákat idéztek elő; több mint 30 év múltán Európa keleti és nyugati része alig közeledett egymáshoz, ezért Európa egyre tovább töredezik, a fragmentáció felé tart. Számos ország nagy része érzi úgy, hogy hátrahagyták, ráadásul erre az érzésre rakódik még a politikailag manipulált migrációs fenyegetésből fakadó félelem.

A nagy európai átalakulás?

A régiók között és azokon belül is léteznek ma már törésvonalak, számuk gyorsuló ütemben nő. Választások idején is érezhető a hatásuk, ami jelentősen hozzájárult a jelenkori populizmus növekedéséhez és az EU legitimitás eróziójához. A társadalmi igazságtalanság, a gazdasági egyenlőtlenség és a demokrácia terén jelentkező ellentmondások ellenmozgalmakat indítottak, amelyek megkísérik visszaszerezni a gazdasági–politikai erők feletti ellenőrzést. Az EU mint a különféle szabályok és intézmények együttese, illetve a különböző kultúrák, gazdaságok és társadalmak

„integrációját” elősegítő sajátosan egyedi módszertan szinte teljesen elveszítette a hitelességét. Látszólag helyrehozhatatlanul károsodott, de ez nem jelenti azt, hogy ne kezdhethetnénk új játékba, új szabályok alapján és új érdekelt felekkel.

Immanuel Wallerstein és a világregndszer-elmélet⁶ szerint elértük azt a pontot, ahol az egyensúlyt már nem lehet helyreállítani, megkezdődött az egyik világregndszerből a másikba való átmenet vagy átalakulás korszaka. Zygmunt Bauman Antonio Gramsci nyomán ezt nevezte az „interregnum” idejének, amelyet nagyfokú bizonytalanság, stabilitáshiány és változékonyság jellemez. Jómagam találóbbnak tartom a „kaordikus kor” kifejezést, amely a káosz és a rend fogalmát ötvözi. A régi rendszert valami új váltja fel, de még nem sejtjük, milyen lesz az új rend.

Ugyanakkor azonban az átmenetnek és a bizonytalanságnak ezekben a ritka pillanataiban az egyéni cselekvésnek nagyobb az ereje és a hatása, mert nem korlátoznak sem a régi rendszer szabályai, sem az épp formálódó szabályok. Ezért a kor, amelyben élünk, nyitottabb az emberi leleményre. Talán itt az ideje, hogy újrafogalmazzuk közös emberségünk, és ezt át is adjuk egymásnak kultúránk, tapasztalataink megosztása révén. Hiszen – attól függően, hogyan látjuk ezt a helyzetet – átoknak vagy áldásnak is tekinthetjük, hogy ilyen izgalmas időket élünk, amikor az egyéni tettekkel többet érhetünk el, mint valaha.

6 Wallerstein, Immanuel: Bevezetés a világregndszer-elméletbe. [Ford. Koltai Mihály Bence]. Bp., 2010. 221 p. (Eszmélet kiskönyvtár)

7 Bauman, Zygmunt: Merre tart Európa? Ford. Karádi Éva. = Magyar Lettre Internationale, 2015. tavasz. 6–7. p. [https://epa.oszk.hu/00000/00012/00080/pdf/](https://epa.oszk.hu/00000/00012/00080/pdf/Megtekintve:2021.julius.30.) (Megtekintve: 2021. július 30.)

JODY JENSEN:
CHAOS UND ORDNUNG.
EUROPÄISCHE DILEMMAS

Im Beitrag werden die mehreren Züge der politisch-wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Wandlung in Europa nach 1989 analysiert. Sowohl die Demokratisierung in Ostmitteleuropa, als auch der europäische Integrationsprozeß in West- und Osteuropa gerieten in die Falle der oft widersprüchlichen Gesichtspunkte, Werte und der zweierlei Maße, dessen Geschädigten die Gesellschaften der sich an die europäische Integration neu anschließenden Länder sind. Der Prozeß der Aufschließung zu „Europa“ fand durchs Unterlassen dieser Gesellschaften statt. So kann sich auch die Radikalisierung sowohl der gesellschaftlichen Bewegungen, als auch der gegenwärtigen politischen Rhetorik erklären lassen.

JODY JENSEN:
CHAOS AND ORDER:
EUROPEAN DILEMMAS

The paper analyses some of the main features of the political, economic and social transformation that took place in Europe after 1989. The process of democratisation in East-Central Europe, as well as the process of European integration in the Western and Eastern part of Europe, have been trapped by different, often contradictory perspectives, values and double standards, and the societies of the newly acceded countries are the victims of these processes of polarisation. The process of catching up with “Europe” has taken place without truly paying attention to these societies, which may explain the radicalisation of both their social movements and their current political rhetoric.